
PANNON

ENCIKLOPÉDIA

Magyar nyelv és irodalom

DUNAKANYAR
2000

PANNON ENCIKLOPÉDIA

A kötet szerzői és munkatársai

Főszerkesztő

Dr. Sipos Lajos

Szerkesztőbizottság

Dr. Hajdú Mihály
Dr. Hargittay Emil
Dr. Jankovics József
Dr. Voigt Vilmos

Szerzők

Dr. Alexa Károly irodalomtörténész,
vezérigazgató, Magyar Távirati Iroda
Dr. Ács Pál kandidátus, tudományos
főmunkatárs, MTA Irodalomtudományi
Intézet
Dr. Bakró Nagy Mariann kandidátus,
igazgatóhelyettes, MTA Nyelvtudományi
Intézet
Dr. Balázs Géza kandidátus, egyetemi
docens, dékánhelyettes ELTE BTK
Dr. Bárdos László egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Bécsy Ágnes PhD, egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Benkő Loránd akadémikus, egyetemi
tanár, ELTE BTK
Dr. Bereczki András egyetemi adjunktus
ELTE BTK, Észtország tiszteletbeli
magyar konzulja
Dr. Bereczki Gábor a tudományok doktora,
egyetemi tanár, Olaszország, Udine
Dr. Bíró Ferenc a tudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Bitskey István a tudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, dékán,
KLTE BTK
Buda Attila könyvtárvezető, ELTE BTK
Dr. Czine Mihály a tudományok doktora,
egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Csikvári Gábor főiskolai docens,
Budapesti Tanítóképző Főiskola
Dr. Deme László a tudományok doktora,
egyetemi tanár, JATE BTK
Dr. V. Ecsedy Judit kandidátus, tudomá-
nyos főmunkatárs, OSZK
Dr. Eisemann György kandidátus,
egyetemi docens, ELTE BTK
Dr. Fábián Pál a tudományok doktora,
egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Fazekas Tibor egyetemi docens,
Németország, Hamburg
Dr. Fodor István a tudományok doktora,
tudományos kutató, Németország, Köln
Dr. Fráter Zoltán egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Fülöp Lajos egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Gerstner Károly osztályvezető, MTA
Nyelvtudományi Intézet
Dr. Gósy Mária a tudományok doktora,
osztályvezető, MTA Nyelvtudományi
Intézet
Dr. Grétsy László kandidátus, tanszék-
vezető főiskolai tanár, ELTE TFK
Dr. Haader Lea kandidátus, osztályve-
zető, MTA Nyelvtudományi Intézet
Dr. Hajdú Mihály kandidátus, tanszékve-
zető egyetemi docens, ELTE BTK
Dr. Hargittay Emil kandidátus, egyetemi
tanár, dékánhelyettes, PPKE BTK
Dr. Havas Ferenc kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK

Dr. Heltai János kandidátus, tudományos
szaktanácsadó, OSZK
Dr. Hopp Lajos a tudomány doktora,
osztályvezető, MTA Irodalomtudományi
Intézet
Dr. N. Horváth Béla kandidátus, főigazgató,
Illyés Gyula Tanítóképző Főiskola
Dr. Horváth Iván a tudományok doktora,
egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Horváth Katalin kandidátus, egyete-
mi docens, ELTE BTK
Dr. Imre Mihály kandidátus, egyetemi
docens, KLTE BTK
Dr. Jankovics József kandidátus, tud. osztály-
vezető, MTA Irodalomtudományi Intézet
Dr. Juhász Dezső kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK
Dr. Kabdebó Lóránt a tudományok dok-
tora, intézetigazgató, egyetemi tanár,
Miskolci Egyetem
Dr. Kecskés András kandidátus, tudomá-
nyos főmunkatárs, MTA Irodalomtudo-
mányi Intézet
Dr. Kenyeres Zoltán a tudományok dokto-
ra, intézetigazgató, egyetemi tanár,
ELTE BTK
Dr. Kerényi Ferenc kandidátus, tudomá-
nyos főmunkatárs, MTA Irodalomtudo-
mányi Intézet
Dr. Keszler Borbála kandidátus, tanszék-
vezető egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Kilián István a tudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci
Egyetem
Dr. Király Erzsébet kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK
Dr. Kiss Jenő a tudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Koczka Sándor kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK
Dr. B. Kovács Mária egyetemi adjunktus,
Miskolci Egyetem
Kuczka Péter Kossuth díjas író, szerkesztő
Dr. Kulcsár Szabó Ernő akadémikus,
egyetemi tanár, ELTE BTK, Németor-
szág, Berlin
Dr. Kulin Ferenc parlamenti képviselő,
egyetemi adjunktus, ELTE BTK
Dr. Laczkó Krisztina egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Lengyel Klára egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Madas Edit kandidátus, tudományos fő-
munkatárs, MTA Fragmenta Codicum
kutatócsoport
Dr. Margócsy István egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Monok István kandidátus, tanszékveze-
tő, főiskolai tanár, JGYTF
Mucsányi Marianna újságíró, Világgazdaság
Dr. Pajorin Klára kandidátus, tudományos
főmunkatárs, MTA Irodalomtudományi
Intézet
Dr. Pomogáts Béla a tudományok doktora,
igazgatóhelyettes, MTA Irodalomtudo-
mányi Intézet
Dr. Praznovszky Mihály kandidátus, főigaz-
gató, Petőfi Irodalmi Múzeum
Dr. Pusztai Ferenc egyetemi docens, ELTE
BTK
Dr. Pusztay János kandidátus, egyetemi
docens, főigazgató, Berzsenyi Dániel
Tanárképző Főiskola
Dr. Róna-Tas András akadémikus, egye-
temi tanár, JATE BTK
Dr. Rónay László a tudományok doktora,
egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Rot Sándor a tudományok doktora,
egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Rozsondai Marianne kandidátus, tu-
dományos főmunkatárs, MTA Könyv-
tára, Kézirattár

Dr. S. Sárdi Margit kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK
Dr. Schein Gábor költő, egyetemi tanárse-
géd, ELTE BTK
Sipos Balázs tudományos segédmunka-
társ, Politikatörténeti Intézet
Dr. Sipos Lajos kandidátus, egyetemi
docens, dékánhelyettes, ELTE BTK
Dr. Szabó András kandidátus, egyetemi
docens, KGRE BTK
Dr. Szabó B. István egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Dr. Szabolcsi Miklós akadémikus, egyete-
mi tanár, ELTE BTK
Dr. Szathmári István a tudományok dok-
tora, egyetemi tanár, ELTE BTK
Dr. Szelestei N. László kandidátus, egyetemi
docens, PPKE
Dr. Szende Tamás a tudományok doktora,
főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi
Intézet
Dr. Szőnyi György Endre kandidátus,
egyetemi docens, JATE
Dr. Szörényi László kandidátus, igazgató
helyettes, MTA Irodalomtudományi
Intézet
Dr. Tarján Tamás kandidátus egyetemi
docens, ELTE BTK
Dr. Tolcsvai Nagy Gábor kandidátus,
egyetemi docens, ELTE BTK
Dr. Tverdota György kandidátus,
tudományos főmunkatárs, MTA Iroda-
lomtudományi Intézet
Dr. Urbán László irodalomtörténész, szer-
kesztő, Dunakanyar 2000 Könyvkiadó
Dr. Cs. Varga István kandidátus, tanszék-
vezető főiskolai tanár, ELTE TFK
Dr. Vasy Géza egyetemi adjunktus, ELTE
BTK
Dr. Voigt Vilmos a tudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE
BTK
Dr. Wacha Imre egyetemi adjunktus,
ELTE BTK
Zalán Tibor költő, író, szerkesztő, gya-
korlóiskolai vezetőtanár, ELTE
Dr. Zelliger Erzsébet kandidátus, egyete-
mi docens, ELTE BTK
Dr. Zsilinszky Éva kandidátus, egyetemi
docens, ELTE BTK

A fotókat készítette

Durmán László	Pomogáts Béla
Gábor Nelly (Párizs)	S. Sárdi Margit
Kabdebó Lóránt	Sipos Lajos
Knap Zoltán	Somogyi Tibor
Lakatos István	Székelly Tamás
Lengyel Balázs	Szoboszlai Gábor
Moldován Domokos	S. Takács Zsuzsa
Németh Ferenc	Vanek Attila
Németh Máttyás	Vattay Elemér

Név- és tárgymutató

Hajdú Farkas és Kulcsár Zoltán

A kötet megjelenését a Honfoglalás
1100. Évfordulója Emlékbizottság és a
Művelődési- és Közoktatási Minisztérium
támogatta.

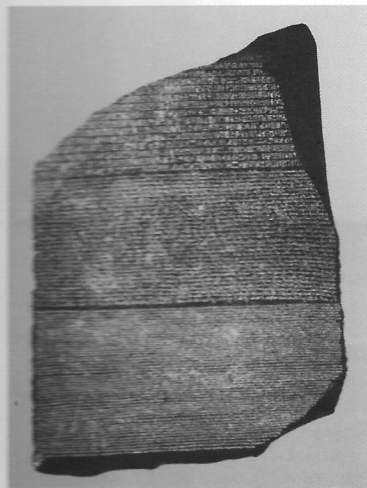
A védőborítón iniciálé részlete Mátyás
király egyik korvinájáról, Trapezuntius
Rhetorica című művének címlapjáról
(OSZK Clmae 281.)

Kép- és tördelőszerkesztő
Jordán Gusztáv

Védőborító- és kötéstervező
Szabó Árpád

Korrektor
Gindert Mária

Tartalom

A Rosette-i kő, amely ugyanazt a szöveget tartalmazza hieroglif, demotikus és görög írással 8

A NYELV ALAPJAI

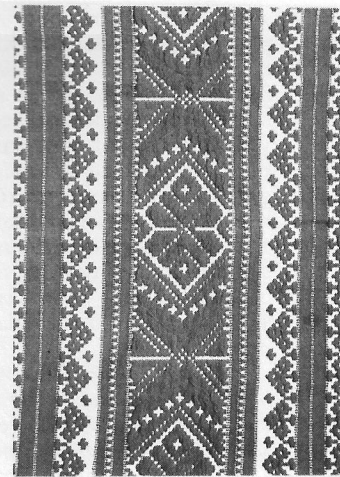
- A nyelviség 10
- Jelek és jelrendszerek 12
- Nyelv és gondolkodás 16
- A nyelv eredete 18
- A nyelvek típusai 20
- Nyelvünk területi kapcsolatai 23
- A nyelvrokonság 26
- A világ nyelvei 28
- Nyelvünk rokonítási kísérletei 41
- Az urali nyelvcsalád 43
- A finnugor együttélés 46
- Az ugor nyelvek 52

A legszebben illuminált magyar kéziratok egy lapja, a Festetics-kódex 54

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETE

- A nyelvtörténet kutatása 56
- Nyelvünk őskora 61
- Ómagyar kor 65
- Középmagyar kor 70
- Felvilágosodás, reformkor; nyelvújítás 74
- A szabadságharctól az első világháborúig 79
- A legújabb kori magyar nyelv 82

A szép magyar szöttek a nyelv szövevényes rendszerének szimbóluma 84

A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE

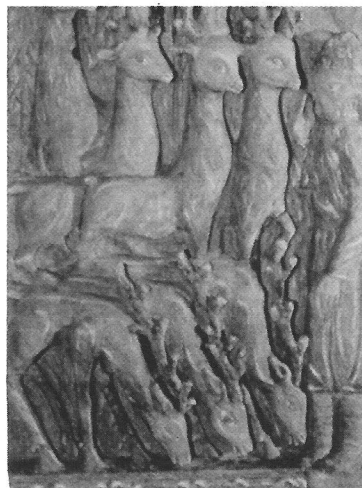
- A beszédhangok 86
- Szójelentés 88
- A szófajok 90
- Szóalakok 92
- A szóképzés 95
- Ragok és jelek 100
- Szóösszetétel 102
- Szószerkezetek 104
- Állandósult szókapcsolatok 107
- A mondat 111
- A mondat fajtái 113
- A mondategység 115
- A mondategység 118
- A szöveg 120
- Hangsúly és hanglejtés 122

A színes népviselet a nyelvhasználat jelképe 124

A NYELVHASZNÁLAT KÉRDÉSEI

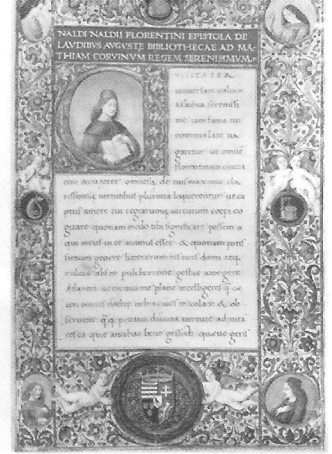
- A stilsztika története 126
- Az élő stílus 129
- Az irodalmi nyelv 133
- Retorika 136
- Nyelvművelés 140
- Nyelvi politika 144
- A magyar nyelv oktatása külföldön 149
- Írás, helyesírás 151
- Személynevek 155
- Helynevek 159
- Társadalom és nyelv 164
- Nyelvjárásaink 168
- A regionális köznyelvviség 171
- A gyermeknyelv 173
- Nyelvi humor 176
- A magyar nyelvtudomány története 179

Kovács Margit *Cantata profana* című laposreliefjének részlete 184

A NYELVI MŰALKOTÁS

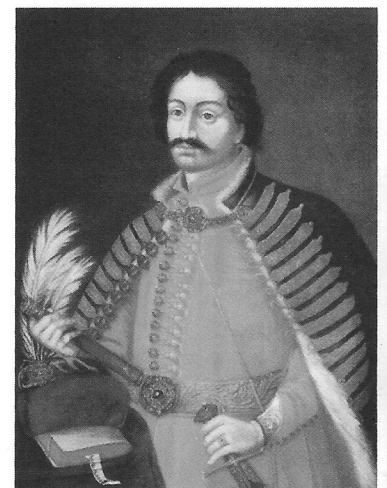
- Nyelvtől az irodalomig 186
- Nyelv és vers 189
- Szépirodalmi közlésformák, műfajok 194

Naldo Naldi kódexének címlapja. A mű a Corvina Könyvtár verses katalógusa 198

IRODALMUNK KEZDETEI

- Az ősi magyar hitvilág, és az ősköltészet 200
- A középkori irodalom jellege 202
- Latin nyelvű világi irodalom 204
- A latin nyelvű egyházi irodalom 206
- A középkori magyar nyelvű irodalom 208
- Humanizmus és reneszánsz 210
- Középkori és reneszánsz drámák 212
- Janus Pannonius 215

Balassi Bálint portréja – ismeretlen művész alkotása 218

HÁROM ÉVSZÁZAD IRODALMA

- A reformáció Magyarországon 220
- A bibliafordítások száz éve 222
- Balassi Bálint 224
- Rimay János és a manierizmus 226
- A protestáns tudományosság 228
- A barokk kezdetei 230
- Pázmány Péter 232
- Hitviták 234
- Zrínyi Miklós 236
- Gyöngyösi és a barokk udvari költészet 238
- Rákóczi és Mikes 240
- Emlékirók 242
- A rokokó 244
- Tudományos irodalom 246
- Nőirók 248
- Elbeszélő próza 250
- Iskoladramák 252
- A népszerű költészet 255
- Nyomdászat és könyvkiadás 257
- Könyvtárak és könyvolvasás 259

Csontváry Kosztka Tivadar –
A taorminai görög színház
romjai című festményének
részlete 300

SZÁZADVÉG ÉS MEGÚJULÁS

- Századforduló a költészetben 302
A próza megújulása
és Mikszáth 304
A dráma és a színházi élet 306
Új törekvések a költészetben 308
Folklor és folklorizmus 310
Prózatörténeti fordulatok 312
Krúdy Gyula 314
Móricz Zsigmond 316
Ady Endre 318
Babits Mihály 320
Kosztolányi Dezső 322
Az avantgárd 324
Kassák Lajos és Füst Milán 326
Karinthy Frigyes 328
Könyvnyomdák
és könyvkiadók 330

Darázs király –
Kondor Béla alkotása 360

IRODALMUNK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

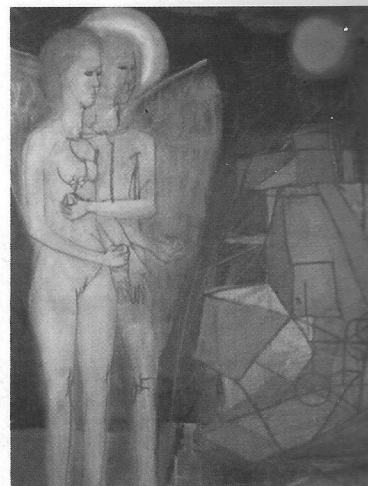
- Írói csoportok, mozgalmak,
törekvések 362
Kisebbségi
magyar irodalmak 364
Nyugati magyar irodalmak 368
Lírai kezdemények
1945 után 370
Weöres Sándor 372
Pilinszky János 374
Az Újhod költői 376
A fényes szelek költői
és Juhász Ferenc 378
Nagy László 380
Költők a poétikai forradalmak
után 382
A hetek és a kilencek 384
Három portré 386
Az epika modernizálódása 388
Ottlik Géza és Mátyás Iván 390
Mészöly Miklós 392
A modern dráma 394
A groteszk 396
Fantasztikus irodalom 398
Ponyvák a boltban 403

Na'Conxpanban hull a hó –
Gulácsy Lajos festményének
részlete 332

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

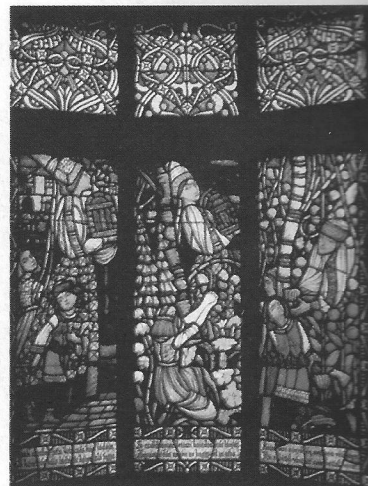
- Költészet 1920 után 334
József Attila 336
Szabó Lőrinc 338
Illyés Gyula 340
Változatok az epikára 342
Márai Sándor 344
Németh László 346
Próza az 1930-as években 348
A dráma
a század első felében 350
A Nyugat
harmadik nemzedéke 352
Radnóti Miklós 354
Kisebbségi
magyar irodalmak 356

Emberpár –
Kondor Béla festménye 406

AZ EZREDVÉG IRODALMA

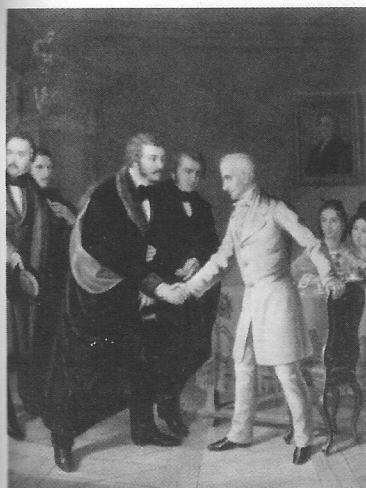
- Irodalmi központok,
társaságok 408
Képvers, hangvers,
akcióköltészet 410
A számítógépes költészet 414
A posztmodern próza 416
Olvasmányok a metrón 418

Budai Ilona balladája –
Nagy Sándor festett-üveg
ablakai a Marosvásárhelyi
Kultúrpalotában 420

NYELV, IRODALOM, KOMMUNIKÁCIÓ

- Sajtó és nyilvánosság 422
A műfordítás 426
Könyvnyomdák és
könyvkiadók 428
Könyvtárak 431
Irodalmi emlékhelyek,
múzeumok 434
A kritikai kiadás 436
Irodalomtudomány,
-történet-írás 438
A hungarológia fogalma
és fórumai 444

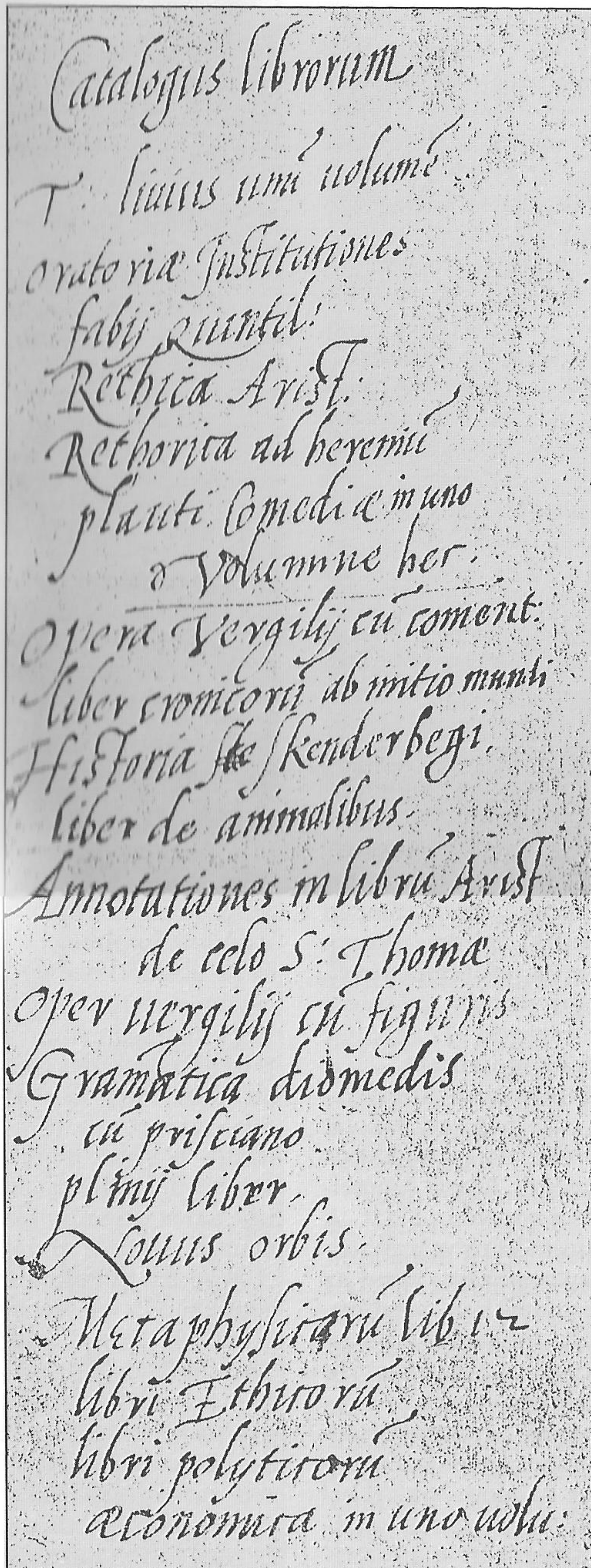
Kisfaludy Károly
és Kazinczy Ferenc találkozója –
Orlai Petrich Soma festményének
részlete 262

FELVILÁGOSODÁS, ROMANTIKA, REALIZMUS

- Irodalom és nyelv 264
A népköltészet felfedezése 266
A népköltészet műfajai 268
A népköltészet
és a népies műköltészet 270
Csokonai Vitéz Mihály 272
Berzsenyi Dániel 274
Költészet a 19. században 276
Dráma és színház
a 19. században 278
Katona József 280
Kölcsey Ferenc 282
Vörösmarty Mihály 284
Petőfi Sándor 286
Arany János 288
Olvasóközönség
és regényirodalom 290
Jókai Mór 292
Kemény Zsigmond 294
Madách Imre 296
Könyvek a ponyván 298

Könyvtárak és könyvolvasás

A Mohács utáni két évszázad könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai alapvetően levél- és kéziratári dokumentumok.

Részlet
Zay Ferenc
könyveinek
jegyzékéből

CANONICA VISITATIO

Egyházlátogatás. Egy-egy egyházszervezetileg elkülönített egység (megye, kerület); vezetőjének ellenőrző látogatása. A látogatás gyakorisága, az ellenőrizendő dolgok köre az egyházi rendtartásban rögzített volt. A látogatásról jegyzőkönyv készült, s ez a dokumentum kiváló egyház- és művelődéstörténeti forrás így iskolatörténetírásunk kutatói, vagy az olvasmánytörténet iránt érdeklődő sem nélkülözhetik.

A mai Magyarország területén található 1750 előtt nyomtatott könyvanyag nagyobb hányadában 1750 után került az országba, így a posszessor-bejegyzések és a margináliák kutatása csak a levéltári dokumentumok tanulságait kiegészítő forrásanyag lehet. A levéltári dokumentumok között kiemelkedő fontosságúak a hagyatéki leltárak, tehát a tulajdonos elhunyt utáni ingóságösszeírások, amelyek egyrészt tájékoztatnak az elhunyt személy olvasmányairól, másrészt az egyes könyvtár-részek további sorsáról is (öröklés) adnak információkat.

Amellett, hogy a 16–17. századi Kárpát-medencében az alfabetizáció a társadalom csupán kis hányadát érintette, az olvasni tudó lakosság szinte a teljes könyvkereskedelmi intézményhálózatot nélkülözni kényszerült. A néhány vándor könyvkereskedő, könyvkötő, illetve könyvterjesztéssel is foglalkozó nyomdász mellett a nem a könyvre szakosodott kereskedők, utazó követek, politikusok, de legfőképpen a *peregrinatio academica* intézménye keretében külföldön felsőfokú műveltséget szerző diákok voltak azok, akik az országba érkező könyveket kiválasztották. Így általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence koraújkori könyvtárainak túlnyomó többsége nem a tulajdonos saját olvasmányízlése alapján alakult ki, a könyvkiadó és az olvasó közé egy harmadik réteg került. Ez akkor is így van, ha a meglévő dokumentumokat ennek ellenére a könyvtártulajdonosok olvasmányműveltségét jól tükröző forrásoknak tartjuk. Az esetek túlnyomó többségében azt is elmondhatjuk, hogy a magánkönyvtárak jegyzékei valóban az olvasott könyvek jegyzékei is: számszerűleg általában könnyen olvasható könyvmennyiségről van szó, s a könyvek drága volta valószínűtlenné teszi a presztízs-könyvgyűjtés jelenségének meglétét. A 18. század közepe táján megjelent Magyarországon is a kincsképzés eszközeként való könyvgyűjtés, de a 16–17. században erről még nem beszélhetünk. Azokban az esetekben is, amikor egy-egy könyvösszeírás egy-egy család több generációjának gyűjteményét regisztrálja, el tudjuk különíteni a család egyes tagjainak életében beszerzett könyvek csoportjait.

Az intézményi könyvtárak

A művelődési intézményrendszer a Mohácsot követő másfél évszázadban alapjaiban változott meg. A királyi udvar, mint központi művelődésszervező erő megszűnt létezni, illetve a Gyulafehérvárra költözött része köré az ott kialakuló fejedelmi udvar az erdélyi kultúra formálásában vállalt meghatározó szerepet az 1658. évi tatár invázióig. A központi uralkodói udvarok megszűnése után az egyes országrészek főnemessége vállalta magára azok művelődésszervező feladatainak egy részét, ezért az erdélyi fejedelmi udvar könyvtára mellett az arisztokrata gyűjteményeket is kvázi intézményi könyvtárakként tárgyalhatnánk.

A katolikus egyház hierarchiája a

mohácsi csatavesztést követően összeomlott. A török elfoglalta az ország egyharmadát, Erdélyben szekularizálták a püspökség javait, az országnak ez a része a Török Hódoltságához hasonlóan missziós területnek számított, s csak a ferencesek, illetve majd a 17. században a jezsuiták tevékenykedtek itt. Az itt maradt világi alsópapság vagy protestánssá vagy – a hierarchia ellenőrző és védő ereje híján – teljesen erőtlenné vált. A királyi Magyarország területére zsúfolódott a nagyjából csak címviselésében főpapi társadalom, s hozta létre Pozsony és Nagyszombat városában azt az intézményrendszert, amelyre támaszkodva majd a 17. században sikeresen tudott beszélni az addigra már többségi protestáns egyházakkal. A szerzetes papságnak is igen nagyok voltak a veszteségei a török előrenyomulása miatt, de még jelentősebb az a tény, hogy a magyarországi városok többsége gyakorlatilag két évtized alatt protestánssá lett, s elkergették a szerzetesi közösségeket.

A katolikus alsópapság olvasmányairól, a rendelkezésükre álló kisebb plébániai gyűjteményekről elsődlegesen a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk. A tridenti zsinat határozatainak szellemében megújult katolikus istentiszteleti rend és napi valósággyakorlat megkövetelte a plébániáktól azt, hogy a Biblia mellett egy-egy szertartáskönyvből, beszédgyűjteményből, esetleg az egyházatyák néhány művéből, zsinati határozatokból álló kis gyűjtemény segítse a pap munkáját, s ezen könyvek meglétét az egyházlátogatás során ellenőrizték is.

A káptalani, a püspöki és az érseki könyvtárakról a 16–17. századból nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Egész sor főpap (Oláh Miklós, Telegdy Miklós, Mossóczy Zakariás, Kutassy János, Náprági Demeter, Pázmány Péter, Lippay György, Szelepcsényi György stb.) magánkönyvtárától alkothatunk többé-kevésbé pontos képet, ezek azonban magánkönyvtárak voltak. A tulajdonosok közül csak kevesen hagyták könyveiket a vezetésük alatt álló egyházmegye bibliotékájára. Legtöbbjük könyvöröksége megosztott egy-egy művelt rokon, illetve a posszessor által kedvelt kolostor, rendház között. Csupán Lippay György és Szelepcsényi György könyvtáráról tudjuk, hogy egyetlen egységként az esztergomi főszékesegyházi könyvtárba olvadtak be.

A ferencesek és jezsuiták

A bencés, a ciszterci, a pálos, a premontrei rendházak könyvállománya nagyjából elpusztult a 16. század folyamán, de a 17. század közepétől azok a rendek, amelyek szerepet vállaltak az új katolikus iskolai rendszer megteremtésében, könyvtáraik fejlesztését központi kérdésnek tartották. A 17. század közepétől Magyarországon is aktív, és nagyon sikeres piarista rend mellett, a leleszi premontrei bentlakásos iskola ez idő tájt már versenyre kelhetett a sárospataki református kolégiummal is. Külön hely illeti meg

azonban könyvtártörténetünkben a ferences és a jezsuita rendet. A ferences rend házai úgy helyezkedtek el a hódoltság körül, hogy a missziós munkát folyamatosan tudják támogatni. A könyvtárak állománya sem a tudós kutatómunkára szerveződött gyűjtemények képét mutatja, sokkal inkább a világi papi teendőket is ellátó szerzetesek napi felkészülését segítették. Ennek megfelelően hangsúllyal szerepelnek a könyvtárak jegyzékein a beszédgyűjtemények, a bibliakommentárok és a vitázó iratok. Nagy szerepe volt a rendnek a magyar nyelvű olvasmányok terjesztésében is. Jóllehet a jezsuita könyvtárak tematikai összetételét alapjában a központi rendi előírások határozták meg (*Ratio studiorum* 1541, 1586), az egyes állomások könyvtárai szembetűnően eltérnek egymástól aszerint, hogy residentiáról, kollégiumról vagy éppen missziós állomásról van szó. A jezsuita egyetemi könyvtár Nagyszombatban természetesen ismét más funkciójú gyűjtemény volt, így annak nagysága, tartalmi heterogenitása eltért akárcsak a nagyobb központi rendháznak számító pozsonyiétól is. A legtöbb rendház könyvtáráról (Pozsony, Kassa, Turóc, Zsolna, Sopron, Nagybánya, Ungvár) 1750 előttről is tényleges katalógussal rendelkezünk. Ezek láthatóan ugyanabban a szakrendben sorolják fel az egyes művek legfontosabb bibliográfiai jellemzőit.

Egészen másfajta tudatosság jegyében alakultak ki azok az egyetemi könyvtárak, amelyek részben megszűntek, részben máig is hozzáférhetőek. A protestáns egyetemalapítási próbálkozások sikertelensége mellett a jól szervezett jezsuita rend 1750 előtt három olyan intézményt alapított, amely közül kettő egyetem, egy pedig akadémia volt. A kolozsvári Báthori-egyetem könyvtárának egy részét poszszessorbejegyzések alapján sikerült rekonstruálni. A nagyszombati katalógusok már a jezsuita módszeres, tervezett állományépítés dokumentumai. A kassai akadémia könyvtára tulajdonképpen a rendház könyvtára volt. Láthatóan törekedett a rend egy olyan könyvtár létrehozására, amely méltó ellenpárja a helyi „*Bibliotheca Publica*” gazdag, de alapjában véve protestáns arculatú gyűjteményének.

Közösségi használatú könyvtárak

A protestáns intézményi könyvtárak

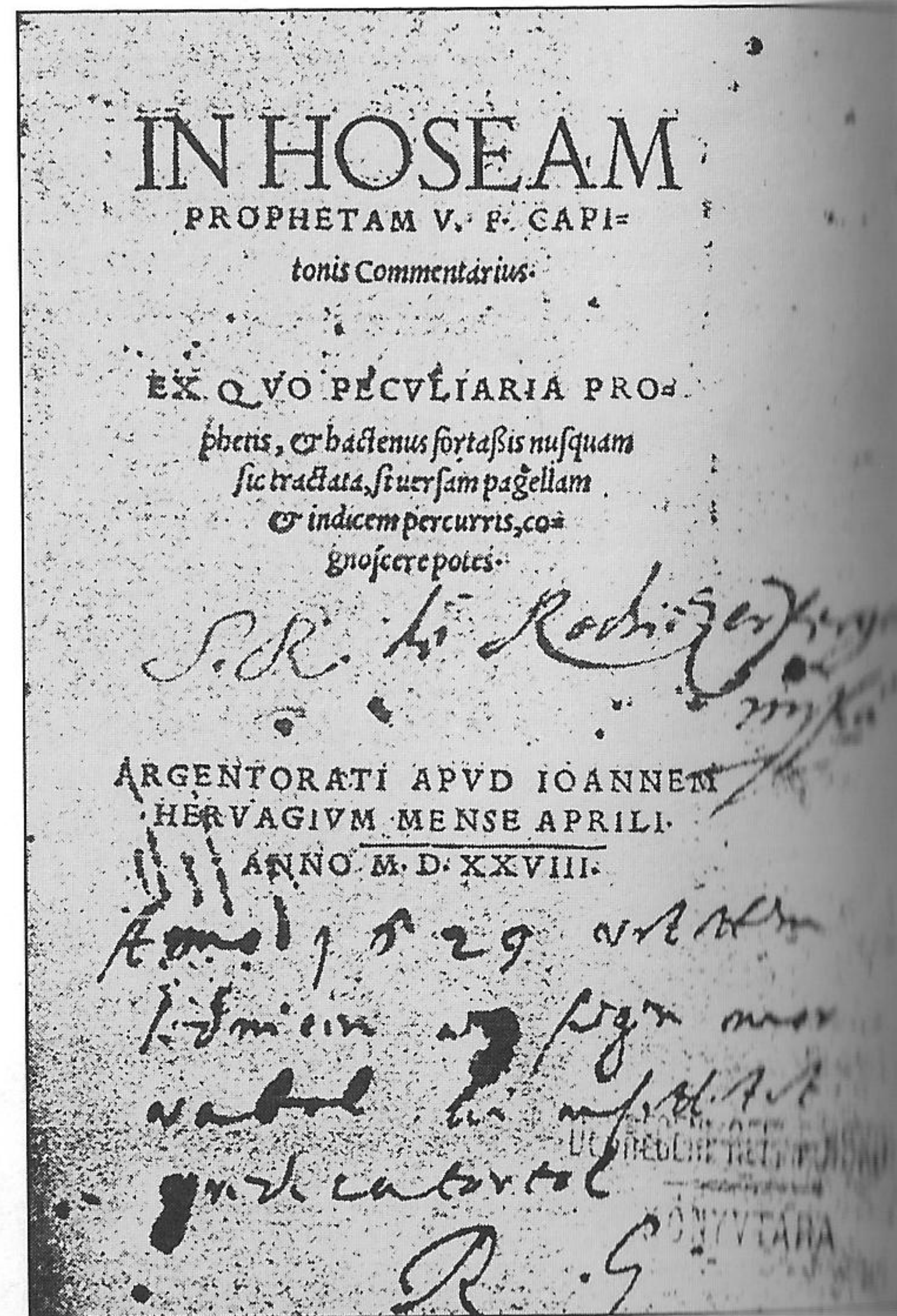
közül a leginkább figyelemre méltó a nyilvános könyvtárak rendszere, illetve talán a könyvtár funkcióját pontosabban kifejező elnevezéssel, a közösségi használatú könyvtárak. Hans Derscham, vagy Zsámboky János könyvtára a szűkebb baráti kör számára elérhető volt, a németújvári protestáns iskola könyveinek egy része „*Ex libris Stephani Beythe et amicorum ejus*” (Bejthe István és barátai könyveiből) bejegyzést rejt. Sopronban a Tudós Társaságnak külön könyvtára volt a 17. század első felében, Bethlen Miklós könyvei közt is akad „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum ejus*” (Bethlen Miklós és barátai könyveiből) bejegyzésű. A német városok példája szolgált alapul a magyarországi többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk példákat: Kőszeg (1535), Besztercebánya (1570 körül), Brassó (1575), Kassa (1670). E könyvtárak tehát nem a városi tanácsok főként jogi munkákból álló szakgyűjteményei, amelyek kiegészítik a városi tanácsi funkciókat vállaló polgárok magángyűjteményeit. Adatolhatóan ilyen utóbbi típus a nagyszebeni tanácsi könyvtár (1594), vagy az eperjesi (1673). A maga arculatát a felekezeti hovatartozástól függetlenül alakító másik könyvtártípus az, amellyel Besztercebányán már a 16. század elején, mint kórházi gyűjteménnyel, majd Kassán 1731-ben találkozunk, itt nevezetesen a gyógyszerár könyvgyűjteményével. Az ilyen szakkönyvtárak jelenléte azonban Magyarországon 1750 előtt nagyon ritka esetnek mondható.

A protestáns intézményi könyvtárak jelentős típusa még az iskolai könyvgyűjteményeké. Az evangélikus kollégiumi könyvtárak közül kiemelhetjük a brassói és a soproni példát. A református kollégiumi könyvtárak története mind a magyarországi, mind az erdélyi egyházkerületekben viszonylag jól dokumentált. Jól ismert a sárospataki, a debreceni, a szatmári és nagybányai, Erdélyben pedig a kolozsvári, a nagyenyedi, a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi kollégiumok könyvtárának katalógusokkal bizonyítható anyaga. Az unitárius kollégium könyvtára Kolozsvárt a 17. század második felében nem igazolja azokat a szakirodalmi közhelynek számító megállapításokat, hogy a *dési complanatio* (1638) után az unitárius szellemi élet nem tudott talpra állni.

A magánkönyvtárak

Nem számítva az európai uralkodók, választó fejedelmek nagy könyvtárait, a magyarországi főnemesség olvasmányműveltsége, könyvkultúrája nem marad el a kortárs európai nemességétől. A hazai főúri udvarok gyűjtemé-

nyei jellegében, az eruditio tartalmi oldaláról nézve természetesen mutatkoznak különbségek, s ha egy nyugat-európai nemes speciális érdeklődését szakkönyvtár létesítésével kívánta kielégíteni (legyen az politikaelmélet, vagy éppen az Új Világ leírása), nem okozott számára nehézséget a könyvek megtalálása. A magyarországi könyves kultúrának nem volt infrastruktúrája, s a könyvtárak alapítói, tulajdonosai a korai újkorban középkori könyvbeszerzési módszerekre kényszerültek. A magyarországi főnemes (de általában a társadalom bármely rétegére is igaz ez) olvasottsága azonban széle-

sebb körű, több szakterületet érintő volt, mint európai osztályos társaié. Adódott ez abból, hogy a könyvkiadó és az olvasó közé egy, a saját ízlését is érvényesíteni tudó személy kellett, hogy belépjen (utazó diák, diplomata, posztókereskedő, tisztartó stb.), és abból is, hogy a magyarországi főúri udvaroknak sokáig megmaradtak olyan iskola- egyház- és általában művelődés szervező funkciói, amelyek a tartalmilag heterogénebb összetételű gyűjtemények létét kívánták meg.

A főúri gyűjtemények sorában kiemelkedő a németújvári Batthyány-könyvtár Zrínyi Miklós csáktornyai, Thurzó György bicsei gyűjteménye. A 17. század közepének egyik legnagyobb könyvtára a sárospataki Rákóczi könyvtár volt, az 1671-ben kivégzett országbíró Nádasdy Ferenc potENDORFFI könyvtára azonban sejtethetően nagyobb, tartalmában korszerűbb volt. Esterházy Pál több könyvtárral is bírt (Kismartonban illetve Fraknón). II. Rákóczi Ferenc könyvtára nem tekinthető 17 századnak, ezért csak megemlíjtük, hogy míg a vöröskői kis könyvtár hagyományosan a magyar politizáló nemes jogi és történeti olvasmányait jelzi, addig a halála után Rodostón összeírt könyvtár a *Confessiones* (Vallomások) írójának modern gyűjteménye.

A bécsi császári udvar környezetében élő magyarországi főnemesek te-

I. Rákóczi György poszszessorbejegyzése a vásárlás körülményeinek leírásával, 1629

PEREGRINATIO ACADEMICA

Tanulmányi célú utazás (kortárs kifejezéssel: „bujdosás”). A korszakban a Kárpát-medencében nem volt folyamatosan működő egyetem. Az 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem (a mai Eötvös Lóránd Tudományegyetem elődje) a protestáns lakosság felsőoktatás iránti igényét vallási okokból sem tudta kielégíteni. A magyarországi értelmiség képzése tehát közel 70 európai főiskolán és egyetemen folyt. Az 1526 és 1750 közti időszakból több mint tízezer személyről van információnk, hogy valamelyik külföldi iskolában tanulmányokat folytatott.

hát könyvgyűjtési szokásaikban is sokat változtak a 17. század második felére csakúgy, mint ahogy körükben is lezajlott az a váltás, ami a teoretikus képzés helyett a várható politikai, világi szerepre való felkészülésben állt.

Míg Széchényi Zsigmond Kavaliers-tour-on vett részt 1699–1702-ben, addig kortársa, az erdélyi Teleki Pál a *peregrinatio academica* hagyományos útját járta. Ez a különbség a magyarországi és erdélyi főnemesség művelődési szokásaiban pontosan jelzi azt a különbséget is, ami könyvgyűjtési attitűdjében mutatkozik meg. A legjelentősebb könyvtárak a század végén Erdélyben a Telekiek gernyeszegi és I. Apafi Mihály gyűjteményei (a fogarasi és a radnóti) voltak.

A tudós könyvtárak típusai

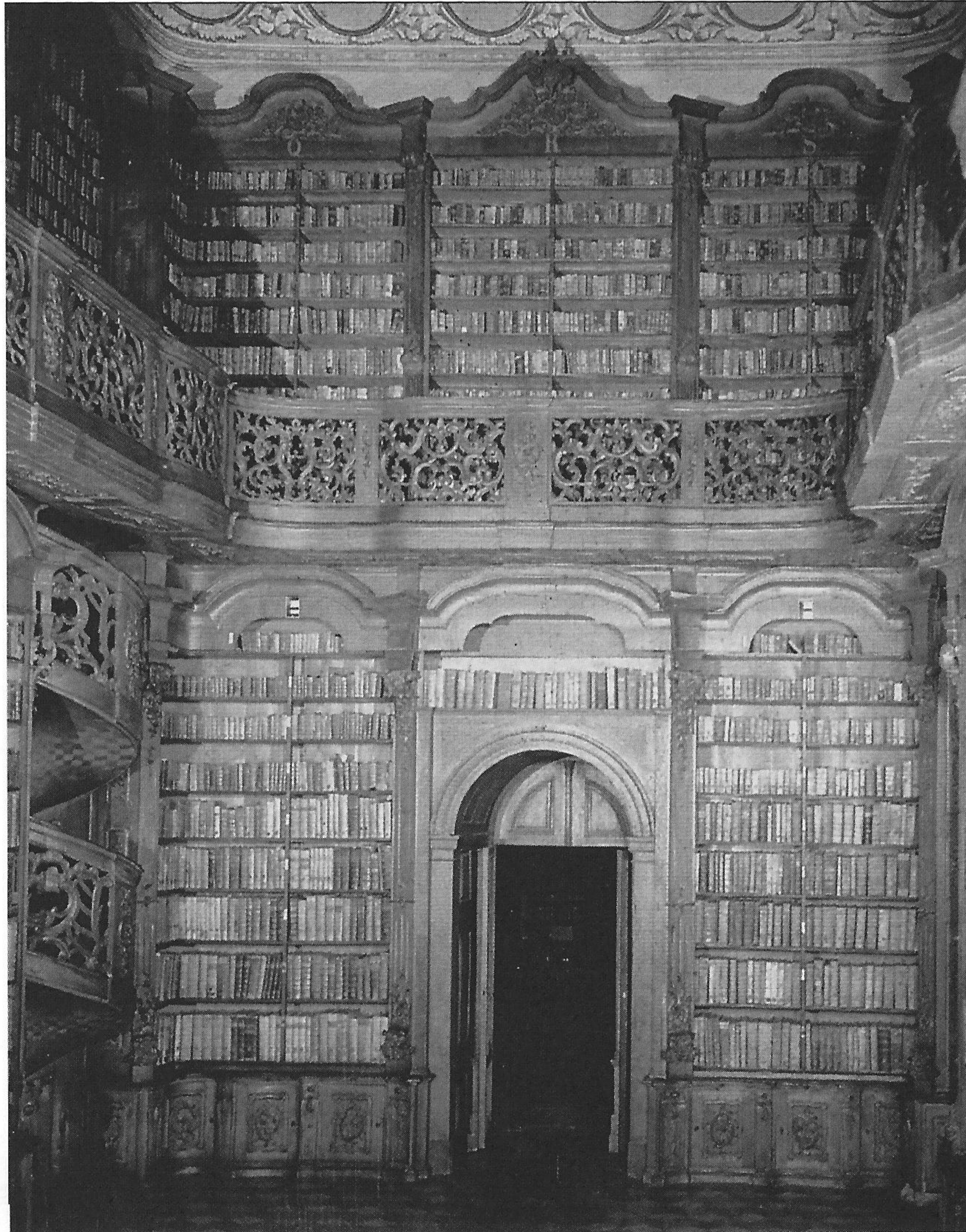
A tudós könyvtárak típusa jellemző módon nem tudott a Kárpát-medencében meghonosodni. A 16. századból jól ismerjük a morvaországi származású Hans Dernschwam besztercebányai könyvtárát, a Bécsben élő humanista Zsámboky Jánosét, az európai rangú tudós Dudith András, és az Erdélyben történetíróként élt Giovanni Michaele Bruto gyűjteményeit, de ezek vagy nem voltak Magyarországon, vagy a tulajdonos nem volt magyar.

A magyarországi eruditív jellegű műveltség alakulásának históriájára nézve jelzésértékűnek tartjuk azt a tényt, hogy az európai értelemben vett „tudós gyűjtemények” (*Gelehrten-sammlungen*) története a 16–17. század fordulóján lezárul, s majd csak a 18. század közepén indul újra, immár társulati formában.

A Kárpát-medence polgárságának olvasmányai

A dokumentumok számát tekintve a legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak megismerésében vagyunk (604 könyvjegyzék). Az ország valamennyi földrajzi egysége (a török hódoltság természetesen kivétel) képviselteti magát: az erdélyi szász lutherá-

Barokk kori
könyvtárbelső

nus városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a német lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecbánya; továbbá az osztrák-német Sopron és Ruszt gazdag forrásanyagot kínálnak. Fontos kiemelni, hogy a 18. század végéig nem német polgár könyvhagyatékát alig ismerünk, és ezek túlnyomó többségükben lutheránusok.

Több résztanulmány jelezte már azt az igényt, hogy az európai szellemi áramlatok Kárpát-medence-béli recepciója történetének vizsgálatakor, különösen ha ezt a vizsgálatot összekötjük egy-egy városi közösség olvasmányizlésének jellemzésével, fontos az akadémikákra és a többi polgárra vonatkozó források külön kezelése. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, az egyetemet járt tanácsi tisztviselők a jogászok, az orvosok, a patikusok könyvjegyzégeit kiemeljük, akkor városonként a kép nem lesz túl differenciált, jóllehet maradnak különbözőségek is. A maradék, nem egyetemet végzettek tulajdonában volt könyvekről készült könyvjegyzékek felekezetiileg biztosan egyfajta, – ha nem is orthodox, de lutheránus egysíkúságot jeleznek. Kis eltérések mutatkoznak a népszerűbb beszédgyűjtemények szerzői közt városonként, aszerint, hogy tanáraik, lelkészeik, az evangélikus teológián belül melyik áramlat képviselőihez vonzódtak inkább.

A 16–17. századból két magyarországi könyvkereskedői katalógust ismerünk. Ezek a tulajdonképpen hagyatéki leltárak –, pontos keresztmetszetét adják a korabeli átlag polgár olvasmányanyagának (Dionysius Kramer, 1579, Körmöcbánya-Boroszló 211 tétel; Hans Gallen, 1583, Kassa, 604 tétel). Az itt kapott kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5–30 kötetes gyűjtemények magja természetesen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos –, illetve a helyi iskolai tankönyvek. Eszerint lehet tipikus egy-egy város olvasmányanyaga. A 17. század végére megjelennek a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán (például bányászat), s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is.

Monok István

Hans Dernschwam
nyomtatott ex-librise,
1550 körül

EX-LIBRIS, POSSZEZZOR-BEJEGYZÉS, MARGINÁLIA

A könyv tulajdonosa tulajdonjegyét kéziratos (posszessor-bejegyzés) vagy nyomtatott formában (ex-libris) jelezte a könyvben. A super ex-libris a könyv kötésén kívül található. Ezen tulajdonjegyek segítségével rekonstruálhatunk kisebb-nagyobb régi könyvtárakat, sokszor információkat nyerünk a vásárlás körülményeire, helyére vonatkozóan is. Az olvasóknak a margóra írt megjegyzései (marginália) az olvasási szokások kutatásának forrása. Lehetnek ezek egyszerű figyelemfelkeltő jelek, szöveges megjegyzések, vagy éppen az olvasottakkal való vitába szállás is.